

Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van De Bilt en Bilthoven

Lies Haan-Beerends

Onderstaande tekst is van de website van de vereniging Historische Kring d'Oude School. Op deze website zijn nog meer interessante wetenswaardigheden te vinden. Zo vindt u er diverse (topografische) kaarten uit verschillende periodes, beschrijvingen en foto's van landgoederen, kerken, scholen, openbare gebouwen, boerderijen, villa's enz. Ook oude ansichtkaarten met markante dorpsgezichten zijn met een beschrijving op de site te vinden. De site groeit nog steeds. Het is dus de moeite waard het internet op te gaan en te surfen naar: hist-kring-debilt.wanadoo.nl

Het ontstaan van De Bilt en Bilthoven

De dorpskernen De Bilt en Bilthoven vormden te samen tot 1 januari 2001 de gemeente De Bilt. Door de gemeentelijke herindeling, waarbij de gemeenten De Bilt en Maartensdijk werden samengevoegd, bestaat de nieuwe gemeente De Bilt uit zes dorpskernen, te weten De Bilt, Bilthoven, Maartensdijk, Westbroek, Hollandsche Rading en Groenekan. De Historische Kring d'Oude School richt zich in eerste instantie op de geschiedenis van De Bilt en Bilthoven. Hieronder volgt een beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van deze twee dorpskernen. Uiteraard is de beschrijving niet compleet. Getracht is echter een zo breed mogelijk beeld te geven van de ontwikkeling van de beide dorpskernen.

De ontstaansgeschiedenis van De Bilt gaat terug tot de twaalfde eeuw en hangt onder meer samen met de afdamming van de Kromme Rijn in 1122. Door de steeds weer terugkerende overstromingen van de Kromme Rijn was het gebied moerassig en moeilijk toegankelijk. De afdamming, gedaan in opdracht van bisschop Godebaldus, maakte de ontginning van het gebied mogelijk.

Bij akte van 14 maart 1122 schonk Mathilde, echtgenote van de Duitse keizer Hendrik V, aan het pas opgerichte klooster

Oostbroek het eeuwigdurend bezit van het gehele moerasgebied Oostbroek en het aangrenzende grondgebied, dat volgens bedoelde akte in het spraakgebruik 'vene' werd genoemd. Niet alleen het grondgebied werd geschonken, ook enkele heerlijke rechten zoals het recht van tijnsheffing en het innen van tienden, alsmede het recht tot wetgeving, rechtspraak en bestuur. De datum van deze schenkingsakte wordt daarom ook beschouwd als het begin van het lokale overheidsgezag. Sinds 1997 wordt 14 maart in de gemeente De Bilt officieel Mathildedag genoemd.

De mooie dorpskern Bilthoven heeft pas een korte ontstaansgeschiedenis achter de rug. Voor 1900 lagen verspreid in het uitgestrekte gebied dat tot Bilthoven gerekend wordt slechts enkele boerderijtjes en wat schaapskooien. Rond 1900 ontstond de eerste bebouwing in de omgeving van het station. Het nieuwe dorp werd in eerste instantie met de naam 'De Bilt- Station' aangeduid. Deze benaming wekte echter verwarring bij treinreizigers die, om zich naar het dorp De Bilt te begeven, nog wel een half uurtje moesten wandelen. In 1917 werd officieel de naam Bilthoven door de Biltse gemeenteraad aan de nieuwe dorpskern toegewezen.

De kloosters

Het klooster Oostbroek was gelegen in het meest zuidelijke puntje van de huidige gemeente, daar waar we tegenwoordig nog het landgoed Oostbroek vinden. Het klooster werd gesticht door twee bekeerde ridders, Hermannus en Theodoricus genaamd. Bisschop Godebaldus benoemde in 1125 Ludolf van Affligem tot abt van het klooster. Korte tijd was het een dubbelklooster, waarin zowel mannen als vrouwen woonachtig waren. Dat heeft echter niet lang geduurd. Al gauw werd het Vrouwenklooster opgericht, gelegen op het terrein waar zich heden ten dage het KNMI bevindt. Het Vrouwenklooster viel in eerste instantie onder het volledige gezag van de abt van Oostbroek. Na diverse twisten tussen de monniken en de (meest adellijke) nonnen werd het Vrouwenklooster rond 1385 tot zelfstandige abdij verheven. De meest bekende abdis is Henrica van Erp (1503 - 1548). Dankzij de door haar geschreven kroniek is er veel over het Vrouwenklooster bekend geworden. Door de Reformatie kwam er een einde aan de tot dan zeer welvarende kloosters. Alle bezittingen van de kloosters kwamen in handen van de Staten van Utrecht, die rentmeesters aanstelden om de goederen te beheren. In 1580 werd het klooster Oostbroek afgebroken en in 1585 ondervond het Vrouwenklooster hetzelfde lot.

De ontginningen

Vanuit het klooster Oostbroek begon men in de twaalfde eeuw met de ontginning van het gebied in noordelijke richting. De tegenwoordige Hoofddijk (thans op Utrechts grondgebied gelegen) vormde daarbij de uitgangsbasis. Men groef weteringen, waarlangs men dijken legde. Haaks op die weteringen werden afwateringssloten gegraven. Was een gebied ontgonnen, dan werd er een nieuwe wetering gegraven en bracht men een noordelijker deel in cultuur. De dijken die langs die weteringen werden opgetrokken

zijn heden ten dage nog terug te vinden in het stratenpatroon. Van zuid naar noord kennen we bijvoorbeeld de Burgemeester De Withstraat / Blauwkapelseweg, de Groenekanseweg, de Nieuwe Weteringseweg en de Maartensdijkseweg. In de zestiende eeuw had men het meest noordelijke punt van het grondgebied bereikt, grenzend aan het toenmalige gerecht de Vuursche.

Het Gerecht Oostbroek en (dorp) De Bilt

Het gerecht Oostbroek, waarover de abt van het gelijknamige klooster de heerlijke rechten bezat, omvatte aan het einde van de middeleeuwen door ontginningen, aankopen en schenkingen min of meer het gebied van de gemeente De Bilt, zoals die tot 1 januari 2001 heeft bestaan. De eerste vermelding van de naam De Bilt dateert uit het jaar 1307. In een register van de toenmalige bisschop van Utrecht, Guy van Avesnes, vinden we onder het hoofdje misdrijven de volgende aantekening: 'Op die Bilt wart ien man doit geheslegen'. Toch zal er toen nog niet van een dorp sprake zijn geweest. De benaming 'die Bilt' zal meer als veldnaam zijn gebruikt. Wel zal er bebouwing zijn geweest in 1372. Toen werd er melding gemaakt van brandstichting door de hertog van Gelre in de dorpen Amerongen, Doorn, Zeist en De Bilt. De ontwikkeling van De Bilt is ook gestimuleerd doordat de Steenstraat, een van de eerst bestrate wegen van Nederland, het gebied doorkruiste. Daar waar die weg de ontginningsdijk (thans Burgemeester De Withstraat) sneed ontstond de eerste bebouwing. Uit een akte d.d. 31 oktober 1470 blijkt dat Zander Mathijsze de weg 'van der Wittevrouwer Poerte van onser Stat (Utrecht) totter Schouten huis toe op die Bilt' diende te herstellen en te onderhouden. Het huis van de schout heeft gestaan daar waar we tegenwoordig de Cumulusflat aantreffen, op de hoek van de Dorpsstraat vanouds Steenstraat en de Kapelweg.

Aan de Dorpsstraat verrees in 1652 de dorpskerk. De kloosters waren ten gevolge van de Reformatie gesloopt en de dorpsbewoners moesten toen voor hun kerkgang naar Zeist of Blauwkapel. De Biltse dorpskerk was de tweede kerk in de provincie Utrecht die speciaal voor de gereformeerden (thans hervormden) werd gebouwd. Niet alleen de kerk dateert uit die tijd, ook de Oude School is toen als dorpsschool annex kosterswoning opgericht.

In het midden van de zeventiende eeuw telde het gerecht Oostbroek en De Bilt ongeveer 500 zielen. De bevolking bestond voornamelijk uit boeren en ambachtslieden. De laatsten waren woonachtig in de Dorpsstraat of in de daarachter liggende steegjes. Opmerkelijk was dat er verhoudingsgewijs veel herbergen waren. Dat had te maken met het feit dat de Utrechtse stadspoorten 's avonds gesloten werden en reizigers derhalve onderdak moesten zoeken in het dorp De Bilt. Het 'Schoutenhuis' bijvoorbeeld deed onder meer als herberg dienst en was in 1640 bekend onder de naam 't Roode Hart. In die tijd kwam ook de ontwikkeling van de landgoederen en de buitenplaatsen op gang. De meeste werden niet permanent bewoond. De verbouwde boerderijen of nieuw opgerichte buitenhuizen werden meestal als zomerverblijf gebruikt. De vermogende eigenaren waren 's winters in de stad woonachtig.

De Staten van Utrecht hadden na de Reformatie de bezittingen van de voormalige kloosters in hun beheer. Halverwege de zeventiende eeuw verkochten de Staten grote stukken land, al of niet met bebouwingen, aan vermogende particulieren. Die behoorden veelal tot de Utrechtse vroedschap of tot Stichtse adellijke families. Zo werd op 12 mei 1676 'het oude ende vervallen huys van Oostbroeck metten boomgaert, boerenhuys en schuyre' verkocht aan Pieter Ruijsch. Behalve de grond met de opstallen verkreeg deze Pieter ook het recht tot

'aenstellen ende maecken van twee scheepenen ofte gerechtsluyden'.

Laatstgenoemde rechten werden door de latere ambachtsheren betwist.

Begin achttiende eeuw gingen de Staten van Utrecht over tot verkoop van heerlijke rechten die bij de diverse ambachtsheerlijkheden behoorden. Op 1 mei 1715 werd de ambachtsheerlijkheid Oostbroek en De Bilt verkocht aan mr. Antoni Keppel voor een bedrag van f 6.100,-. De ambachtsheer was gerechtigd 'Schouten, Gadermeesters, Secretarissen, Schepenen, Costers, Doodgravers, Gerechtsbodens, midsgaders Schippers' te benoemen. Het recht tot aanstellen van predikanten hielden de Staten zelf in handen.

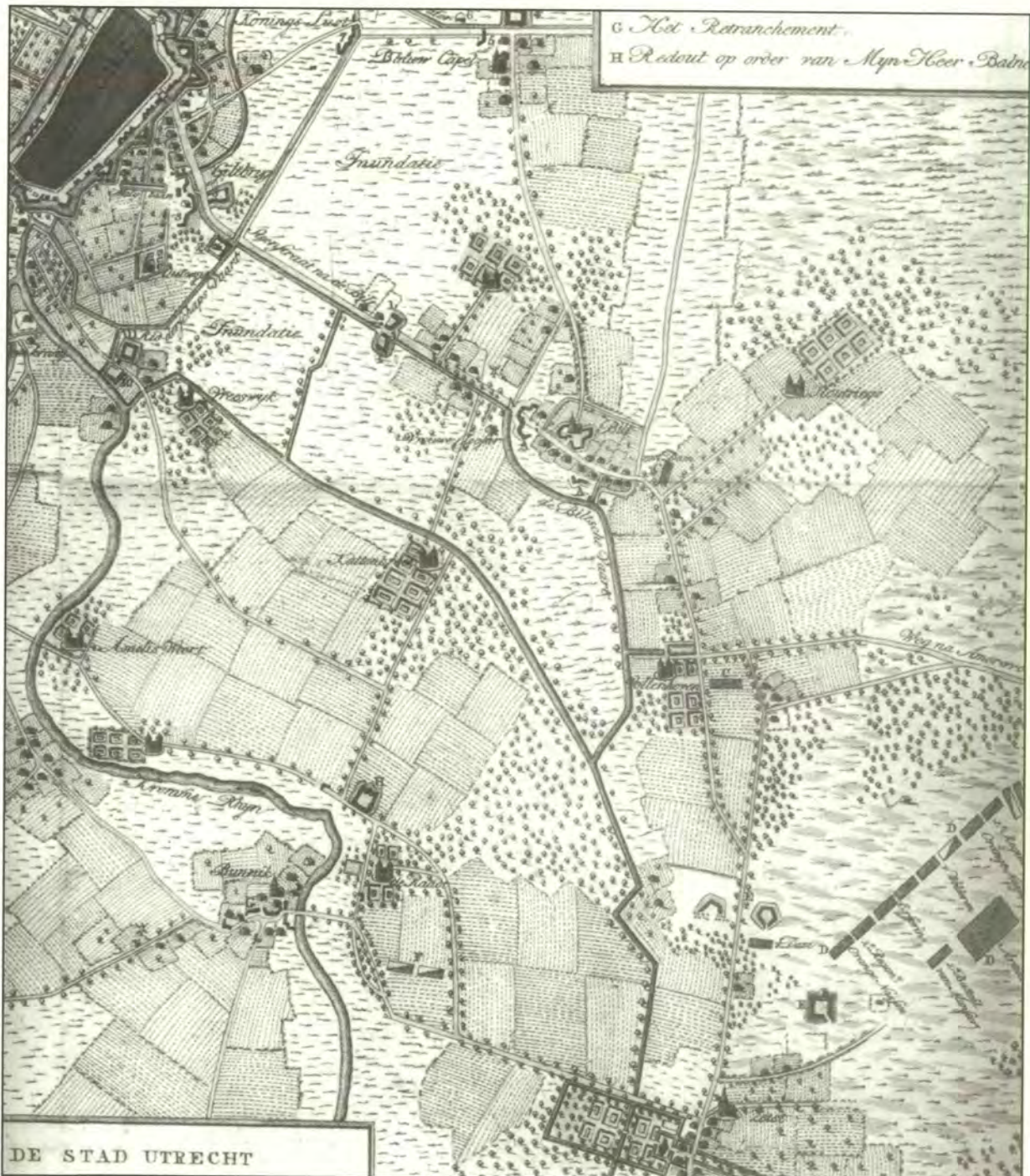
Niet alleen de ambachtsheer had het recht om schepenen aan te stellen. Ook aan de eigenaar van Oostbroek was immers een deel van het heerlijk recht verkocht. Tot 1793 hebben daarover meningsverschillen bestaan. Ambachtsheer Floris Petrus van Ewijck maakte in dat jaar daar een einde aan door het benoemingsrecht van de toenmalige eigenaar van Oostbroek af te kopen.

Na de inval der Fransen voltrokken zich op bestuurlijk gebied grote veranderingen. De oude regionale en lokale bestuursvormen werden geleidelijk afgeschaft en vervangen door 'moderne' provincie- en gemeentebesturen. Aan het heerlijk gezag van de ambachtsheer kwam in 1795 een einde.

Het dorp De Bilt heeft vóór en in de Franse tijd ook de negatieve kanten ondervonden van het feit dat het aan de Steenstraat gelegen was. De Steenstraat maakte deel uit van de marsroute; zij was immers een deel van de belangrijke oost-west-verbinding. Volgens een aan het provinciaal bestuur gericht schrijven van de schout van De Bilt d.d. 7 december 1797, hadden in de periode 1787-1797 niet slechts Hollandse maar ook Engelse, Hessische, Hannoverse en Franse troepen met grote regelmaat door het dorp gemarcheerd. Bovendien werd het dorp

belast met verhoudingsgewijs een groot aantal inkwartieringen van militairen. In 1797 zou er bijvoorbeeld aan 936 Franse militairen en 156 paarden onderdak moeten worden verleend. En dat op een bevolking

van 1000 zielen. Dat leverde uiteraard veel overlast op en bracht veel kosten met zich mee. Schout en gerecht van De Bilt hebben daar veelvuldig over geklaagd, echter zonder veel resultaat.

Kaart van het beleg van Utrecht in 1787 bij de strijd tussen patriotten en prinsgezinden. Rechts onder de batterijen van oa. de erfprins. In het midden De Bilt, Vrouwenklooster en iets naar rechts Houdringe. Verder is de Steenstraat naar de Bilt met batterijen te zien. Het polderland tussen Utrecht (patriottisch) is geïnundeerd.

Gemeente De Bilt 1815-1850

Bij Koninklijk Besluit van 1 november 1815 werd een door Gedeputeerde Staten van Utrecht ingediend voorstel tot indeling van de provincie in gemeenten goedgekeurd. De toen gevormde gemeente De Bilt telde blijkens een opgave, gedaan aan het Departement van Oorlog, 1.055 inwoners, 150 woonhuizen, 12 buitenplaatsen, 1 kerk voor de 'Gereformeerde gezindheid', 14 grote en 30 kleine boerderijen en 64 arbeiderswoningen. Volgens de ingevulde vragenlijst woonden er 8 timmerlieden, 4 wagenmakers, 6 smeden, 4 metselaars, 7 bakkers, 6 kleermakers en 4 schoenmakers. De trekschuit voer tweemaal per week over de Biltse Grift naar Utrecht om goederen te halen en te brengen. De belangrijkste weg was de bestrate weg komend uit Utrecht, zich splitsend bij de buitenplaats Vollenhoven en doorgaand als bestrate weg richting Amersfoort en als zandweg richting Zeist. De Bunnikseweg was een kleiweg, die liep en loopt voorbij de buitenplaats Oostbroek. De weg was in de winter moeilijk begaanbaar. De Soestdijkseweg was nog een zandweg, lopende langs Jagtlust in noordelijke richting. In de zomer was het moeilijk deze weg te begaan, terwijl volgens opgaaf de weg naar Blauwkapel juist in de herfst door de lage ligging moeilijk te belopen was.

De meeste bebouwing was anno 1815 te vinden in de kom van het dorp De Bilt. Dat bleek ook uit de gegevens, verzameld ten behoeve van het kadaster, dat in 1832 werd opgericht. Alleen langs de Dorpsstraat vanouds Steenstraat kende De Bilt aaneengesloten bebouwing, bestaande uit woningen, ambachtelijke bedrijfjes, herbergen en een enkele boerderij. De meeste boerenbedrijven en -bedrijfjes waren gelegen op de voor landbouw geschikte gronden ten zuiden van de dorpskern en langs de oude ontginningsdijken. Het noordelijk deel van de gemeente De Bilt, dat deel dat later Bilthoven zou gaan heten, bestond voornamelijk uit woeste grond. Her en der stonden een boerderijtje en een aantal schaapskooien.

De Soestdijkseweg tussen Groenekansegeweg en de spoorlijn was tot 1827 een particuliere zandweg, behorende tot Jagtlust. In 1826 hadden de heren jonkheer mr. J. Huydecoper van Maarsseveen en mr. H.A. Laan bij Koninklijk Besluit toestemming verkregen de gehele weg tussen Soestdijk en De Bilt te bestraten, ook het particuliere gedeelte. De weg werd blijkens de eerste kadastrale atlas aangeduid als 'Straatweg van de Bildt op Zoestdijk'. De weg werd als tolweg geëxploiteerd en is dat tot 1 januari 1929 gebleven.

(Vervolg van het artikel in een volgend nummer)

Jagtlust in de vroeg 19e eeuw